

تحلیلی بر رویکردشناسی مکتب سلفی برآمده از ابن تیمیه درباره صفات خبری

حمزه علی بهرامی*

چکیده

از جمله اسباب تفرقه در جامعه اسلامی چگونگی تبیین صفات خبری خداوند در قرآن است. جریان سلفی از فرقه‌هایی است که تفسیر آنان متفاوت‌تر از دیگر فرق می‌باشد. این جریان در طیفی از افراط و تفریط به گروه‌ها و زیرشاخه‌های متعددی تقسیم می‌شود. وجه مشترک گروه‌های سلفی تأثیرپذیری آنان از باورهای ابن تیمیه است. تحلیل اندیشه‌های ایشان از روش‌های فهم مکتب عام سلفی است. نظر به ضرورت شناختن مبانی فکری این فرقه و اهمیت شناخت اسباب تفرقه در جهان اسلام، این پژوهش با روشی اسنادی و تحلیلی به این سؤال پاسخ می‌دهد که کیفیت دیدگاه مکتب سلفی ابن تیمیه در تبیین صفات خبری خداوند چگونه است؟ دیدگاه آنها از چه میزان استحکام برخوردار است؟ از یافته‌های مقاله حاضر این است که جریان فوق نگاه واحدی در تبیین صفات خبری ندارند. آنان به انکار حجیت عقل در فهم این صفات، و مخالفت با تأویل و مجاز در این صفات می‌پردازند. گاهی فهم این صفات را به خداوند تفویض و گاهی با حجیت دانستن ظواهر آیات سر از تشبیه درمی‌آورند.

واژگان کلیدی

صفات خبری، جریان سلفی، ابن تیمیه، تأویل، تفویض.

طرح مسئله

از پیامدهای معارف قرآن کریم و انقلاب پیامبر ﷺ، پیدایش تمدن بزرگ اسلامی با دانشمندان فراوانش در حوزه علوم عقلی و نقلی است. اما دیری نپایید که اتحاد جامعه مسلمین به اختلاف جهان اسلام مبدل گشت. پیامبر اسلام ﷺ با بهره‌مندی از کانون علم غیب الهی، این دغدغه را پیش‌بینی و امت خود را از تبدیل شدن به هفتادو دو فرقه و آسیب‌های آن آگاه نمود. (ابن تیمیه ۲۰۰۵: ۳ / ۱۵۹)

شناسایی اسباب تفرقه امت اسلامی یکی از ضرورت‌هایی است که پژوهشگران باید به آن بپردازند. به نظر، یکی از اولین اسباب تفرقه امت نوع نگاه و فهم مسلمانان در تبیین صفات خبری خداوند است. مطالعه‌ای اجمالی از فرق نخستین اسلامی نشان می‌دهد که یکی از وجوه اصلی نامگذاری آنان به اسامی نظیر مَفْوَضَه، مَعَطْلَه، مَأْوَلَه، مشبّهه، مجسمه، ظاهریه و ... نوع تفسیر آنان از صفات خبری خداوند در قرآن است. لذا یکی از اصلی‌ترین بسترهای شکل‌گیری فرق، تفسیر صفات خبری بوده است. در میان فرق اسلامی، جریان سلفی را سیر و سر‌دگری است. نظر به اینکه پیشینه پیدایش این فرقه به قرون نخستین جهان اسلام باز می‌گردد و همچنین از فرق زنده و پویا به‌شمار می‌رود و افزون بر این آسیب‌ها و کج‌فهمی و تنگ‌نظری، شاخه‌های افراطی آنان جهان اسلام را به خود مشغول و به مخاطره انداخته است؛ شناختن مبانی فکری این جریان ضرورتی انکارناپذیر است.

مطالعه چندین ساله نگارنده در حوزه سلفیان، اینجانب را بر آن واداشت تا در قالب یک پژوهش علمی، منصفانه و به دور از تعصب همراه با تحلیل و ارزیابی به این سؤال پاسخ دهم که اولاً؛ مکتب سلفی برآمده از ابن تیمیه چه جریانی است؟ ثانیاً؛ نگاه این جریان در فهم صفات خبری چگونه است؟ دیدگاه آنان تا چه میزان از استحکام برخوردار است. در راستای پاسخگویی به این سوالات مقاله با روشی تحلیلی - اسنادی پس از تبیین مفاهیم محوری به طرح و تحلیل انتقادی دیدگاه این جریان می‌پردازد. امید است که حقیقت همواره بر پویندگان حق آشکار شود.

تبیین مفاهیم محوری

۱. جریان سلفی

جریان سلفی مورد نظر در این پژوهش جریانی است که کتاب‌های فرقه‌شناسی در قرون نخستین، آنان را بیشتر با نام اهل اثر یا اصحاب حدیث معرفی می‌کنند. مقاتل بن سلیمان (م. ۱۵۰ق) از پیشگامان این جریان است. این رویکرد با تلاش‌های احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق)، اسحاق بن راهویه و محمد بن اسحاق بن خزیمه ساماندهی یافت. به دلیل نقش برجسته احمد بن حنبل گاهی از این جریان بانام حنبلیان نیز یاد می‌شود. نام‌های خشویه، مجسمه و ظاهریه عناوینی است که گاهی برای این جریان به کار می‌رود. در سده‌های میانی، عقاید جریان سلفی را ابن تیمیه و ابن قیم بازسازی و ترویج کردند. بنابراین سلفی‌ها با ابن تیمیه و اندیشه‌های او پیوندی عمیق یافته‌اند. در قرن دوازدهم محمد بن عبدالوهاب این جریان را پس از یک دوره خاموشی دوباره احیا

نمود. حرکتی که محمدبن عبدالوهاب آغاز کرد، هم اکنون به وهابیت مشهور است. مراد از سلفی در عنوان این مقاله همین کاربرد خاص از سلفی‌ها است که متأثر از ابن تیمیه هست. (بهرامی، ۱۳۹۷: پیش‌گفتار)

۲. صفات خبری

صفات خبری به مجموعه صفاتی اطلاق می‌شود که در قرآن و احادیث برای باری تعالی گزارش شده است. وجه خبری نامیدنشان از آن روی است که مرجع استناد و پذیرش این صفات به خداوند، قرآن و روایات است. این صفات دارای ویژگی‌های جسمانی و انسانی هستند. نظیر یدالله و استوا بر عرش. به حکم عقل نسبت دادن آنها به خداوند موجب نقص و ضعف، احتیاج و ترکیب او می‌شوند. در برابر صفات خبری، صفاتی عقلی قرار دارند که از طریق عقل نیز برای خدا اثبات می‌شوند. (نجار، ۱۴۲۳: ۱۱۰)

رویکرد سلفیان ابن تیمیه محور در تبیین صفات خبری

جریان سلفی تکفیری در تبیین صفات خبری دیدگاه واحد و یکپارچه‌ای ندارد. دیدگاه‌های متفاوتی از این جریان گزارش شده است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۱. عقل ستیزی

ابن تیمیه عقل را به‌عنوان یک منبع مستقل در شناخت الهیات و مسائل فراطبیعی خصوصاً اسماء و صفات الهی نمی‌پذیرد. (ابن تیمیه، ۱۹۸۰: ۳۸) به اجمال می‌توان گفت که سلفیان یا اعتباری برای عقل در فهم و تفسیر قرآن قائل نیستند یا غالباً نقل را بر عقل مقدم می‌دارند. آنان عقل‌گرایان و اهل کلام و از آن میان به‌ویژه معتزله را به بدعت، کفر، زندقه و مجوسی بودن متهم ساخته و در بسیاری از موارد حکم به قتل آنان داده‌اند. (بغدادی ۱۹۷۷: ۳۵۱) برخی اندیشمندان از این دیدگاه با عنوان «نظریه تعطیل» یاد کرده و آن را مشابه نظریه برخی فلاسفه حس‌گرا در بی‌اعتبار شمردن عقل دانسته‌اند؛ بدان دلیل که صاحبان این دیدگاه، عقل بشر را از درک حقایق ماوراء الطبیعی قرآن و روایات قاصر شمردند و در این مسائل قائل به تعبدند. آنان در فهم آیات صفات الهی عقل را ناتوان از درک حقیقت آنها می‌دانند. این دیدگاه هرگونه تفکر و تدبر عقلی را درباره معنای چنین آیاتی از انسان سلب می‌کند. (پاکتچی، بی‌تا: ۹ / ۱۱۳)

سلفیان بر این باورند که اسماء و صفات باری تعالی در قرآن توقیفی است. لذا مجالی برای عقل در آنها نیست. در این باب تنها باید به کتاب و سنت تمسک کرد و چیزی غیر از آنچه در کتاب و سنت آمده نگفت و نیفزود و نکاست؛ زیرا عقل نمی‌تواند آنچه خدای متعال سزاوار آن است ادراک کند، پس باید از طریق نص از آنها آگاه شد. (جمعی از علما، ۱۴۱۲: ۱۱۶)

ابن تیمیه برای عقل استقلالی قائل نیست بلکه معتقد است عقل به همراه و به کمک نقل، حجت است (ابن تیمیه، ۱۹۸۰: ۳۸) ایشان با فروگاهی قدرت، استقلال و جایگاه عقل آن را از شروط تکلیف می‌داند نه سبب آن «بل العقل شرط في معرفة العلوم...» و عقل استقلالی ندارد بلکه شرط شناختن علوم و کمال و صلاح اعمال است (همو، ۲۰۰۵: ۳ / ۳۳۸) به گفته ابن تیمیه تفسیر از اختصاصات پیامبر است. دیگران شأنی در تفسیر و تبیین قرآن ندارند تا گفته شود که آیا فهم عقلی آنها حجت و مقدم بر نقل است یا نه؟ به دیگر سخن، عقل در مقابل نقل اصلاً حجیت ندارد تا گفته شود کدام یک مقدم است. (همو، بی تا: ۲۵ - ۲۱) بر این اساس دیگران باید صرفاً از رهگذر بیان و احادیث پیامبر تفسیر قرآن را پی جویند. لازمه این سخن آن است که از غیر این راه، نیل به مراد خدا ممکن یا جایز نیست. پس، از طریق تلاش عقلی نمی‌توان به تفسیر آیات الهی نائل شد. (آریان، ۱۳۸۹: ۱۰۴ - ۶۵) اعتماد بر عقل در تفسیر قرآن مصداق تفسیر به رأی هست. تفسیر به رأی، تفسیر به غیر علم و قدم گذاشتن در راهی است که به آن امر نشده است. (ابن تیمیه، ۱۹۸۰: ۴۷ - ۳۸)

بحث از تعارض عقل و نقل و انکار وجود آن بخش عمده‌ای از نوشته‌های ابن تیمیه را به خود اختصاص داده است. به طوری که اثر مستقلی در این زمینه بانام *دره تعارض العقل و النقل* نگاشته است. نگاهی سطحی به محتوای این کتاب نشان می‌دهد که وی نه در پی آشتی دادن عقل و وحی بلکه در صدد سرکوبی هر اندیشه عقلانی است که با ظواهر ابتدایی نصوص ناسازگار باشد.

مکتب سلفی، تمامی روایاتی را که در مدح عقل در کتب روایی ذکر شده به نوعی تضعیف نموده و یا دست‌ساز قلمداد کرده است. البانی، کتاب و موسوعه بزرگ حدیثی خود یعنی *سلسله الاحادیث الضعیفه و الموضوعه* را با نقد احادیث عقل شروع کرده و به بررسی و تعیین اعتبار آنها از نظر صحت و سقم پرداخته است. البانی تمامی آنچه در مورد فضیلت عقل در احادیث بیان شده را ضعیف و یا دست‌ساز می‌داند. یکی از معیارهای البانی برای انتقاد از احادیث و آراء، مخالفت آنها با عقل است. (البانی، ۱۴۰۸: ۱ / ۵۶ - ۵۳ و ۲ / ۳۹۵ و ۳ / ۲۶۷)

بررسی

بدون شک در محاورات عقلایی یکی از قرائن معتبر در فهم مقصود گوینده، قرائن عقلی است. در عرف عقلا به کارگیری عقل باعث انحراف کلام از مقصود گوینده نمی‌شود تا به منزله تفسیر سخن گوینده بر وفق رأی باشد. بر این اساس، به کارگیری عقل برای فهم قرآن در چارچوب ضوابط عقلایی مشمول روایات تفسیر به رأی نمی‌شود. اگر فردی قرآن را براساس قواعد ادبی و اصول عرفی عقلایی و براهین روشن عقلی و منطقی عام که نظرگاه فردی وی محسوب نمی‌شوند، تفسیر کند، تفسیر به رأی نیست. در هر صورت روایات ناهی از تفسیر به رأی نافی تلاش ضابطه‌مند عقلی برای فهم قرآن و دخالت دادن دریافت‌های قطعی و معتبر عقل در تفسیر آیات نیستند. (طباطبایی ۱۴۱۷: ۳ / ۷۶؛ آریان ۱۳۸۹: ۱۰۴ - ۶۵)

۲. تأویل سنتیزی

بامطالعه در آثار قرآنی اندیشمندان سلف خصوصاً ابن تیمیه ذیل واژه تأویل، دو معنا از تأویل را درمی‌یابیم. به نظر می‌رسد که ایشان گاهی تأویل را به همان معنای تفسیر و گاهی به معنای حقیقت سخن می‌داند. «وَأَمَّا [التأویل] في لفظ السلف فله معنيان: أحدهما: تفسير الكلام وبيان معناه». سلف تأویل را به دو معنا به کار برده‌اند. گاهی تأویل به معنای تفسیر و بیان معنای ظاهری سخن است. در این صورت تأویل و تفسیر به یک معناست. و گاهی تأویل به معنای قصد گوینده از آن سخن است نه صرف معنای ظاهری در این صورت ممکن است بامعنای ظاهری تفاوت داشته باشد. (ابن تیمیه ۲۰۰۵: ۱۳ / ۲۸۸) سلفیان در کتاب‌های خود امثال کتاب الدرر السنية در موارد گوناگون تأویل را منکر شده و معتقدند تأویل جایز نیست. (ابن قاسم، ۱۴۱۷: ۳ / ۳۴) آنها با تأویل آیات مربوط به اسماء و صفات مخالف هستند و تأویل را در واقع به معنی نفی و انکار صفات می‌دانند. به نظر آنان طریقه سلف در تمسک کردن به ظاهر قرآن است و طریقه خلف تأویل نمودن آیات است. خلف، عقل ناقص خود را حکم قرار داده‌اند ولی سلف از صحابه تقلید می‌کنند. سلفیان در راستای تأویل سنتیزی خود کتاب‌های مستقلی به نگارش درآورده‌اند. برای مثال ذم التأویل نگاشته ابن قدامه که تلاش می‌کند تا حقانیت تأویل سنتیزی مذهب سلف را اثبات کند. سلف در صفات خبری بر این باور است که اینها نص و ظاهرند و مفهوم آنها برای همه صحابه مشخص بوده نیازی به تأویل نیست. (ابن تیمیه، ۲۰۰۵: ۳ / ۴۳) به باور ابن تیمیه تأویل کنندگان از پیروان و دوستداران فرعونیان هستند. همچنان که سلفیان از موافقان توحید ابراهیمی هستند:

فالجهمية النفاة موافقون لآل فرعون أئمة الضلال و اهل السنة و الاثبات موافقون لآل ابراهيم
ائمه الهدى. (همان: ۵ / ۱۷۳)

جهمیه از رهبران گمراهان و از همراهان فرعونیان هستند ولی اهل سنت از پیشوایان
راه یافتگان و از همگامان ابراهیمیان هستند.

ایشان مدعیان تأویل را خطاکار و تحریف‌کنندگان کلام از حقیقت خود می‌دانند. و در ادامه گروه‌هایی نظیر قرامطه، باطنیان، صائبیان، فلاسفه و ... را از تأویل کنندگان می‌شمارد؛ «ان مدعي التأویل أخطوا في زعمهم» مدعیان تأویل در آنچه ادعا می‌کنند به خطا رفته‌اند. ابن تیمیه می‌نویسد هیچ‌یک از صحابه، تابعین و امامان اهل سنت را ندیده‌ام که چیزی از آیات و احادیث صفات را برخلاف مقتضای مفهوم و معروفش تأویل کرده باشد، بلکه از آنان خلاف سخن متأولان را دیده‌ام». (ابن تیمیه ۲۰۰۵: ۵ / ۴۰۹)

ابن قیم همراهی با مجسمه و مشبیه را بهتر از هم‌کیش شدن با تأویل باوران می‌داند؛ «فلو فرضنا في هذه الامة من يقول له سمع كسمع المخلوق لكان ادني الي الحق ممن يقول لاسمع» کسی که معتقد است پروردگار یکتا مانند آفریده‌ای خود می‌شود به حق نزدیک‌تر است از آن کسی که صفت شنیداری خدای متعال را تأویل می‌کند.

ایشان اهل تعطیل را به مراتب بهتر از تأویل می‌داند؛ «فصل بیان أنَّ التأویل شَرُّ مِنَ التَّعْطِيلِ» ایشان باور به تأویل را کفر صریح می‌داند:

فإن تأولت الجميع وحملته علي خلاف حقيقته كان ذلك عنادا ظاهراً وكفراً صراحاً وجحداً للربوبية.
(ابن قیم، ۱۴۰۸: ۱ / ۲۲۱)

کسانی که دست به تأویل می‌زنند و حمل برخلاف ظاهر می‌کنند این رفتار آنان سرپیچی از حق و کفری آشکار و دشمنی با پروردگار است.

بن باز و البراک و آل‌شیخ از برجسته‌ترین مفتیان وهابی معاصر در شمارش عقاید شرک‌آلود به تأویل صفات خبری اشاره می‌کنند:

ومن العقائد المضادة للعقيدة الصحيحة في باب الأسماء والصفات عقائد أهل البدع من الجهمية والمعتزلة. (بن باز، بی تا: ۲۶؛ براک، بی تا: ۱ / ۵ و ۵۸؛ آل‌شیخ، بی تا: ۱۲ / ۴۱۸)
از باورهایی که مخالف با عقیده صحیح اسماء و صفات الهی است؛ عقاید بدعت‌گذارانی همچون جهیمیه و معتزله است.

الف) استدلال‌های سلف در انکار تأویل

سلفیان سعی دارند تا تأویل‌ستیزی خود را با استدلال‌های عقلی و نقلی توجیه کنند. در این مبحث به برخی از این استدلال‌ها اشاره می‌شود.

یک. تأویل خلاف سیره سلف و تحریف کلام است

ابن تیمیه می‌نویسد: «هذا مذهب السلف والأئمة وأما مذهبهم نفى هذه التأويلات» (ابن تیمیه، ۲۰۰۵: ۱۳ / ۲۹۶)
مذهب سلف و ائمه نفی تأویلات بود و در جای دیگر گوید:

وكان السلف ينكرون التأويلات التي تخرج الكلام عن مراد الله ورسوله التي هي من نوع تحريف
الكلم عن مواضعه ...

سلف منکر این نوع تأویل هستند که از مراد و رسولش و مراد متکلم خارج شود که این یک نوع تحریف کلام از مواضع و جایگاه خودش است.

همچنین ابن تیمیه می‌نویسد: اصحاب تأویل هیچ‌گاه نمی‌توانند ادعا کنند که تأویلات آنان از سوی باری تعالی است. (همو، ۱۹۹۱: ۱ / ۱۲)

تأویل در مکتب سلف

رشید رضا در پاسخ به این استدلال می‌نویسد بسیاری از علمای سلف اهل تأویل بودند:

تحلیلی بر رویکردشناسی مکتب سلفی برآمده از ابن تیمیه درباره صفات خبری □ ۸۱

وَأَيُّمَةُ عُلَمَاءِ السَّلَفِ قَدْ تَأَوَّلُوا بُعْدَ الظَّوَاهِرِ كَمَا فَعَلَ الْإِمَامُ أَحْمَدُ وَغَيْرُهُ فِي آيَاتِ الْمَعِيَةِ، وَآخَرُونَ فِي غَيْرِهَا. (رشید رضا، ۱۹۹۰: ۱ / ۲۱۱)

اندیشمندان سلف نظیر احمد بن حنبل در آیاتی نظیر معیت قائل به تأویل هستند.

گفتنی است که دو دیدگاه از احمد بن حنبل گزارش شده است. در یک دیدگاه منکر تأویل هستند. اما شواهدی وجود دارد که او در برخی موارد به تأویل می‌پرداخت. غزالی مدعی است که ابن حنبل باب تأویل را مسدود می‌کرد و آن را نمی‌پذیرفت مگر برای سه لفظ در سه دسته از احادیث. (غزالی، بی‌تا، ۱ / ۲۳۳) شهرستانی می‌نویسد: «فمنهم من أوله علي وجه يحتمل اللفظ ذلك» برخی از علمای سلف نوعی از تأویل را که لفظ احتمال آن را دارد به کار برده‌اند. (شهرستانی ۱۴۰۴: ۱ / ۹۱)

دو. تأویل موجب اختلاف و تفرقه است

ابن قیم می‌نویسد:

هرگاه انسان در فساد عالم و آنچه از تفرقه و اختلاف می‌بیند تفکر کند پی می‌برد که این امور ناشی از تأویل‌های مختلفی است که در آیات قرآن و اخبار رسول ﷺ استعمال شده است. (ابن قیم ۱۴۰۸: ۱ / ۳۴۸ - ۳۴۷)

این استدلال صحیح به نظر نمی‌رسد زیرا در صورت عدم تأویل هم اختلاف موجود است؛ زیرا هر فرقه و گروهی ادعا می‌کند مطلبی را که می‌فهمد مفاد ظاهر کتاب و سنت است و می‌دانیم که ظهور کلام نیز حد خاصی ندارد.

سه. تأویل مستلزم انکار غیب است

اگر به تأویل روی آوریم و آن را بپذیریم و آنچه عقل گفته به آن پایبند باشیم آنگاه ایمان به غیب از بین می‌رود. (همان: ۲۳۵)

این استدلال هم صحیح به نظر نمی‌رسد زیرا از شرایط ایمان به غیب، انکار تأویل نیست. همچنین پذیرش احکام قطعی عقل به معنای انکار ایمان به غیب نیست. چه بسا ایمان به غیب سفارش حکم عقلی هم باشد.

چهار. تأویل مستلزم گمراه دانستن خداوند و صحابه است

ابن تیمیه می‌گوید اگر اصحاب تأویل حق می‌گویند پس باید بپذیریم که باری تعالی و رسول و اصحابش خلاف حق را بیان کرده و همگی در گمراهی بودند تا فلاسفه آمدند و حق را به ما نشان دادند. همچنین می‌گوید لازمه پذیرش تأویل این است که پیامبر، مردم را در گمراهی رها کرده و آنها را به عقلشان واگذار نموده است. (ابن تیمیه، ۲۰۰۵: ۵ / ۱۶ - ۱۵)

این استدلال هم غیرقابل پذیرش است؛ زیرا در این صورت باید گفت که قبل از پیامبر، این خداوند است

که بندگان خود را در گمراهی فروبرده است. چراکه باری تعالی با نزول آیات خود به محکم و متشابه، عام و خاص، مطلق و مقید، ناسخ و منسوخ ... موجبات اختلاف بندگان را فراهم کرده است. افزون بر این، به گواهی قرآن عقل یکی از حجت‌های خداوند بر بندگان است. (ملک / ۱۰)

ب) تأملی در دفاع از تأویل

الف) تأویل‌گرایان بر این باورند که اصل اولی، حجیت ظاهر قرآن و سنت است. تا زمانی که حمل بر ظاهر موجب تنقیص یا تشبیه باری تعالی یا مخالفت با عقل صریح نباشد عدول از ظاهر و تأویل نمی‌کنند. بلکه برای تأویل قاعده و اساس و نظام خاصی را در نظر می‌گیرند. هر زمان که شرایط تأویل ایجاب بکند دست به تأویل می‌زنند. یکی از شرایط تأویل، هم‌خوانی آن با قواعد لغت و زبان عربی است؛ به‌گونه‌ای که عرف نیز تأویل را بفهمد. حال اگر تأویل برخلاف قواعد و فهم عرف باشد، صحیح نیست. بنابراین تنها در صورتی تأویل صحیح است که دلیل قاطعی بر محال بودن حمل لفظ بر معنی ظاهری باشد.

ب) از برخی آیات قرآن کریم (آل عمران / ۷) استفاده می‌شود که آیات قرآن بر دو قسم است؛ برخی از آنها محکمت و برخی دیگر از متشابهات هستند. متشابهات می‌توانند حامل معانی مختلفی باشند. علامه طباطبایی با تقسیم ظهور به دو قسم افرادی و ترکیبی می‌فرماید:

مراد از ظهور افرادی، معنایی است که از تک‌تک کلمات یک جمله به دست می‌آید؛ اما ظهور ترکیبی، معنایی است که همیشه پس از تکمیل جمله و پس از بیان تمامی قرائنی که در شکل‌گیری معنی این جمله نقش دارد، فهمیده می‌شود. به همین صورت، در خصوص آیاتی که صفات خبری را بیان می‌کنند، نه مجازیم که معنی افرادی کلمات را در نظر بگیریم؛ و نه می‌توانیم ظهور ترکیبی را بدون تناسب با قرائن به معنی دیگری حمل کنیم؛ بلکه باید با توجه به قرائن موجود، معانی غیر ظاهری صفات خبری را دریابیم. (بنگرید به: المیزان، ذیل آیات مائده / ۶۴؛ الرحمن / ۲۷؛ قمر / ۱۴)

ج) پیامدهای انکار تأویل

اندیشه تأویل‌ستیزی سلف، پیامدها و لوازم خاصی را به دنبال خود دارد. برخی از این پیامدها عبارت‌اند از: تفویض‌گرایی و واگذاشتن فهم متشابهات، انکار فصاحت و بلاغت و معجزه ادبی قرآن نظیر انکار مجاز، کنایه، استعاره و ...، انکار تفکر و معارف عقلانی، تجسیم باوری و تشبیه خداوند به مخلوقات، محرومیت از معارف عالی و لایه‌های باطنی قرآن، تحجر و ظاهرگرایی و ... در ادامه به برخی از این موارد اشاره اجمالی می‌کنیم.

بی‌توجهی به عقل

رشید رضا می‌گوید: تأویل آیات متشابه باعث تقویت عقل‌های بشری می‌شود. در جهت تقویت تفکر و تعقل

تحلیلی بر رویکردشناسی مکتب سلفی برآمده از ابن تیمیه درباره صفات خبری □ ۸۳

مردم، وجود چنین آیاتی سبب می‌شود در اطراف برهان‌های عقلی و آیات وجودی فکر کنند و به استدلال بپردازند. (رشید رضا، ۱۹۹۰: ۳ / ۱۷۰)

اهل بیت‌ستیزی

از دیگر پیامدهای انکار تأویل اهل بیت‌ستیزی است. سخت‌فهمی یا فهم‌ناپذیری برخی آیات، نیازمندی به اسوه و راستخان در علم را دوچندان می‌کند. آگاهی به آیات متشابه نیاز شدید مردم را به پیشوایان الهی و پیامبر و اوصیای او روشن می‌سازد و سبب می‌شود که مردم به حکم نیاز علمی و از باب آیه «فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ» (انبیاء / ۷) به سراغ آنها بروند و رهبری آنها را عملاً به رسمیت بشناسند. در روایات آمده است، فلسفه متشابه شدن آیات این است که مسلمانان به پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام سوق داده شوند و ولایت آنان را بپذیرند؛ «لیقومهم الاضطرار الی الایتمار لمن ولاه امرهم» ضرورت فهم آیات متشابه مردم را به پذیرش رهبری و ولایت اهل بیت می‌کشاند. (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱ / ۲۵۴)

امتحان‌گریزی

مسئله آزمایش افراد و شناخته شدن فتنه‌انگیزان از مؤمنان راستین نیز فلسفه دیگری است که در آیه ۷ سوره آل عمران برای آیات متشابه گفته شده است. (رشید رضا، ۱۹۹۰: ۳ / ۱۷۰)

محرومیت از معارف عالی

معارف متعالی قرآن (از قبیل اوصاف و فرشتگان و ویژگی‌های معاد و مانند آن) در قالب الفاظ محدودی که برای امور حسی وضع شده است نمی‌گنجد و هنگامی که به لباس چنین الفاظی درآید، متشابه خواهد شد؛ بنابراین بیان محتوای این گونه آیات در قالب عبارات محکم، امکان‌پذیر نیست تا گفته شود چرا به صورت محکم بیان نشده و راز تشابه آن چیست؟ از سوی دیگر، بیان نکردن این معارف در قرآن، باعث محروم ماندن کسانی که توانایی درک این حقایق را دارند می‌شود. بنابراین تأویل‌گریزی یکی از اسباب محرومیت از معارف والای قرآنی است.

باطن‌ستیزی

بسیاری از کتاب‌های تأویلی و عرفانی به این نکته اشاره کرده‌اند که قرآن دارای ظاهر و باطن است و تأویلات عرفانی به دنبال کشف باطن هست و عرفا با اکتفا نکردن به ظاهر، در جستجو معناهای باطنی قرآن هستند. بنابراین، سخن گفتن از ضرورت کشف باطن و پرداختن به آن، در واقع سخن گفتن از ضرورت تأویل است. واژه بطن و مشتقات آن بارها در قرآن به کاررفته است. (انعام / ۱۵۱؛ حدید / ۳؛ لقمان / ۳۰؛ نحل / ۷۸) آیات و روایات فراوانی خصوصاً در منابع شیعه وجود دارد که بطن را برای قرآن اثبات می‌کند، (مؤدب، ۱۳۸۸: ۱۶) در برخی روایات تا هفتاد بطن برای قرآن گفته شده است. قرآن کتابی است که هم ظاهر

دارد و هم باطن؛ «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ» (حدید / ۴) قرآن کتابی است که هم اول و هم آخر و هم ظاهر و هم باطن است.

۳. مجازستیزی

یکی از مبانی گروه‌های سلفی و ظاهرگرا در فهم قرآن، انکار وجود مجاز در قرآن است. ابن تیمیه و ابن قیم، بیشترین تلاش را در تثبیت این مبنا داشته‌اند. انکار مجاز به علمای دیگری از این جریان نظیر افراد ذیل نسبت داده شده است: احمد حنبل، ابی الحسن تمیمی، ابن حامد، داود بن علی، ابواسحاق اسفراینی، ابن تیمیه، ابن قیم، محمدامین شنقیطی، محمدصالح العثیمین و ... (زرکشی، ۱۳۹۱: ۲ / ۲۵۵)

ابن تیمیه در کتاب *الایمان* بحثی نسبتاً طولانی از حقیقت و مجاز به میان آورده است. ایشان درباره مجاز می‌نویسد: «ان الْحَقِيقَةَ وَالْمَجَازَ مِنْ عَوَارِضِ الْأَلْفَاظِ وَبِكُلِّ حَالٍ فَهَذَا التَّقْسِيمُ هُوَ اصْطِلَاحٌ حَادِثٌ بَعْدَ انْقِضَاءِ الْقُرُونِ الثَّلَاثَةِ ...». (ابن تیمیه، ۲۰۰۵: ۷ / ۸۸؛ همو، ۱۹۹۶: ۷۴ به بعد) تقسیم الفاظ به حقیقت و مجاز اصطلاحی حادث پس از سه قرن نخست اسلامی است و هیچ یک از صحابه و تابعین و امامان مشهور در علم نظیر مالک، اوزاعی، ثوری، ابوحنیفه، شافعی، خلیل، سیبویه و دیگران به آن قائل نشده‌اند. به نظر ابن تیمیه، این اصطلاح را معتزله و متکلمان وضع کرده‌اند و در سخن سلف از علمای فقه و اصول و تفسیر و حدیث دیده نمی‌شود. (همو، ۲۰۰۵: ۷ / ۸۸؛ همو، ۱۹۹۶: ۹۷ - ۷۴)

ابن قیم مجاز را «طاغوت سوم» نامیده و می‌نویسد:

مجاز اصطلاحی است که پس از سه قرن نخست حادث شده و منشأ آن نیز معتزله و جهمیه و متکلمان متأثر از آنان بوده‌اند. (ابن قیم ۱۹۹۱: ۳ / ۱۷۱؛ محمدی، ۱۳۹۱: ۵۲ - ۳۰)

محمدامین شنقیطی از عالمان سلفی معاصر رساله‌ای با عنوان *منع جواز المجاز فی المنزل للتعبد و الاعجاز* نگاشته است. (شنقیطی، بی‌تا: ۶) ابن عثیمین از مفتیان سلفی معاصر می‌نویسد: اهل علم گفته‌اند که در قرآن مجاز وجود ندارد. این یک اصطلاح جدید و بدعت است. (ابن عثیمین، ۲۰۰۹: ۲۲)

گفتنی است که باوجود انکار مجاز در آثار ابن تیمیه و ابن قیم موارد فراوانی از نقض در آثار آنان وجود دارد که برخلاف مبانی خود به مجاز روی آورده‌اند. برای مثال ابن تیمیه در تفسیر آیات ذیل مجاز را پذیرفته است. «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ» (آل عمران / ۱۰۳)؛ «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ» (حدید / ۴)؛ «إِنِّي مَعَكُمْ» (طه / ۴۶)؛ «إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا» (توبه / ۴۰)؛ «مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا». (مجادله / ۷) (بهرامی، ۱۳۹۲: ۲۵۹)

تحلیل استدلال‌های سلفیان در انکار مجاز در قرآن

سلفیان در اثبات ادعای خود دلایلی را مطرح کرده‌اند که به برخی از آنها اشاره و به تناسب پاسخ داده می‌شود.

الف) عاجز نبودن خداوند

روی آوردن به مجازگویی، در صورتی است که گویندگان از حقیقت‌گویی در تنگنا قرار گیرند، یا غیرممکن باشد و به ناچار به مجازگویی روی آوردند. و چون خدای متعال هرگز در تنگنا قرار نمی‌گیرد، لذا دلیلی ندارد تا مجازگویی کند و به استعاره و کنایه و تشبیه دست یازد. (زرکشی، ۱۳۹۱: ۲ / ۲۵۵ باب ۴۳) سیوطی در این باره می‌نویسد:

«ان المتکلم لا یعدل الی المجاز الا اذا ضاقت به الحقیقه...» گوینده یک سخن زمانی از مجاز استفاده می‌کند که استفاده از حقیقت برای او سخت باشد این در حالی است که سختی برای پروردگار محال است. (سیوطی، ۱۹۷۴: ۲ / ۱۲۰)

ارزیابی

قرآن، مفاهیم عالی برای بشریت به ارمغان آورد که قالب‌های تنگ الفاظ موضوعه، گنجایش افاده چنین مفاهیمی را ندارد. از این روی قرآن، برای افاده چنین معانی بلند از اسلوب‌های کلامی قابل کشش در لغت استفاده کرده، مفاهیم عالی خود را از طریق استعاره و کنایه و مجاز، که ابلاغ و موسع از الفاظ موضوعه است، ارائه کرده، تا هم رساتر و هم از جمال برتر برخوردار باشد.

ب) هم‌معنایی مجاز با دروغ

سیوطی می‌نویسد:

«وَسُبُّهُمْ أَنَّ الْمَجَازَ أَخُو الْكُذِبِ وَالْقُرْآنُ مُنَزَّهٌ عَنْهُ» از شبهات منکرین مجاز این است که می‌گویند مجاز نظیر دروغ است این در حالی است که قرآن منزّه از دروغ‌گویی است. (سیوطی ۱۹۷۴: ۳ / ۱۲۰)

زحیلی می‌نویسد: «فأنکر جماعة من العلماء وجوده فی القرآن... وشبهتهم أن المجاز أخو الكذب...» (زحیلی ۱۴۱۸: ۱ / ۴۱) جماعتی از علما نظیر ظاهریه، ابی جامد... و ابن تیمیه به تصور اینکه مجاز نظیر و برادر سخن دروغ است و قرآن منزّه از آن است به انکار وقوع مجاز در قرآن باور یافته‌اند.

ارزیابی

اولاً: سیوطی می‌نویسد: «وَهَذِهِ شُبُهَةٌ بَاطِلَةٌ...» (سیوطی، ۱۹۷۴: ۳ / ۱۲۰) و این شبهه باطل است. انکار مجاز موجب انکار زیبایی‌های قرآن است. ادیبان بر بلیغ بودن مجاز از حقیقت اتفاق نظر دارند. شبیه پاسخ سیوطی

از دیگران هم گزارش شده است. (زحیلی ۱۴۱۸: ۱ / ۴۲) ابن قتیبه منکران مجاز را گروهی نادان و کج‌فهم دانسته است.

«وأما الطاعنون علي القرآن (بالمجاز) فإنهم زعموا أنه كذب. وهذا من أشنع جهالاتهم» اما کسانی که مجاز را نظیر یک سخن دروغ می‌پندارند در بدترین نادانی‌ها به سر می‌برند. (ابن قتیبه، بی تا: ۱ / ۸۵)

جرجانی می‌نویسد:

«ومن قدح في المجاز، وهمَّ أن يصفه بغير الصدق، فقد خَبَطَ خَبْطاً عظيماً، ويَهْرَفُ بما لا يخفي» هرکسی که در مجاز عیب و نقصی را وارد کند و همت گمارد که آن را به ناراستی توصیف کند به تحقیق دچار خطایی بزرگ شده و مقصودی را دنبال نموده که بر کسی پوشیده نیست. (جرجانی، بی تا: ۱ / ۳۹۱)

ثانیاً:

میان مجاز و دروغ تفاوت زیادی وجود دارد. سکاکی در تفاوت مجاز با دروغ می‌نویسد: نظر به اینکه استعاره بر پایه تأویل بنا شده است و صاحب آن قرینه‌ای مانع از قصد ظاهر کلام برای سخن خود ذکر می‌کند غیر از سخن دروغ هست که صاحب آن هیچ قرینه‌ای ذکر نمی‌کند و قصد او ظاهر کلام است. (سکاکی، ۱۹۸۷: ۱ / ۳۷۳)

ثالثاً: هر متکلمی که ادیب و حکیم است از مجاز استفاده کرده و الفاظی را بدین جهت عاریه می‌آورد و هرگز عرف مردم چنین شخصی را متهم به دروغ نمی‌کنند. رابعاً: قرآن از آن جهت که معجزه است، اعجازش به همین است که از این‌گونه الفاظ و کنایات و استعارات استفاده کند.

ج) مخالفت مجاز با فهم صفات الهی

سلفیان بر این باورند که رویکرد به مجاز و استعاره، به تعطیل صفات الهی منتهی می‌شود. «طریق القول بالمجاز توصل المَعْلُون لِنَفِي الصِّفَاتِ عَن ذَاتِهِ تَعَالَى»؛ پذیرش مجاز موجب انکار صفات از ذات باری تعالی است. (شنقیطی، بی تا: ۳۵)

ارزیابی

قائلین به مجاز، صفات عالییه را به همان مفاهیم ترکیبی - اقترانی که بر خلق اطلاق می‌شود، قابل اطلاق بر خداوند نمی‌دانند مگر با نوعی تأویل و دگرگونی از مفاهیم لغوی - عرفی، و مسئله «خذ الغایات ودع المبادی»

تحلیلی بر رویکردشناسی مکتب سلفی برآمده از ابن تیمیه درباره صفات خبری □ ۸۷

را مطرح ساخته‌اند. پس ذات حق را از صفات، عاری ندانسته‌اند، بلکه صفات حق را عین ذات دانسته، و مفهومی انتزاعی - اضافی گرفته‌اند برخلاف صفات خلق که مفهومی ترکیبی - اقترانی است.

د) هم‌نشینی مجاز با مجاز‌گویی خداوند

اگر خداوند مردم را با مجاز خطاب کند در این صورت جایز است که به خداوند صفت مجیزگو نسبت دهیم. این در حالی است که خداوند اجل از این صفات است. لذا خطاب خداوند به این صفت صحیح نیست. (همان: ۱۷)

ارزیابی

هرگز بین استعمال مجاز و توصیف خداوند به متجوز یا مستعار ملازمه نیست؛ زیرا اسم‌های خداوند توقیفی است. مثلاً خداوند متعال می‌فرماید: «وَمَكْرُوهٌ وَمَكْرُوهٌ وَمَكْرُوهٌ» (نمل / ۵۰) آنها نقشه مهمی کشیدند، و ما هم نقشه مهمی ولی نمی‌توان بر خدا صفت مکار را به کاربرد.

کیفیت‌ستیزی

یکی از راهبردهای سلفیان در تبیین صفات خبری انکار کیفیت صفات خبری است. دو تبیین بر این دیدگاه گفته شده است. براساس این دیدگاه یا کیفیت از صفات الهی انکار می‌شود و یا با پذیرش و قبول کیفیت و ماهیت برای صفات الهی، امکان فهم کیفیات انکار می‌گردد. این راهبرد روشی است که بخشی از سلف جهت نیفتادن در ورطه تشبیه و تجسیم به آن معتقد شده‌اند. اشعری در تبیین این مبنای سلف می‌نویسد:

«وقال اهل السنه واصحاب الحديث... الرحمن علي العرش استوي» ولا تقدم بين يدي الله في القول بل نقول استوي بلا كيف» اهل سنت ذیل آیاتی نظیر استوا علی العرش به پذیرش اصل استوا بدون کیفیت معتقد هستند. (اشعری، بی‌تا: ۲۱۱)

ابن کثیر ذیل آیه ۶۷ سوره زمر در بیان دیدگاه سلف می‌نویسد: «فَذَهَبَ السَّلَفُ وَهُوَ إِمْرَاهَا كَمَا جَاءَتْ مِنْ غَيْرِ تَكْيِيفٍ وَلَا تَحْرِيفٍ»؛ عقیده سلف درباره صفات خبری پذیرش آنان بدون کیفیت است (ابن کثیر، ۱۹۹۹: ۷ / ۱۱۳) زاعونی در این باره می‌نویسد: چشمی که برای خداوند نسبت داده شده مناسب ذات او است بدون کیفیت و بدون ماهیت. (زاعونی، ۲۰۰۳: ۲۹۱) ابن قیم می‌نویسد:

«المشبه يعبد صنماً و المعطلة يعبد عدماً و الموحد المثبت يعبد الها واحدا صمدا... و نقبلها و نتقبلها من غير تحريف و لا تأويل و من غير تشبيه و لا تمثيل و من غير تكييف و لا تعطيل» مشبه و معطله بت پرست و پوچ پرست هستند و موحدان، یکتاپرستانی هستند که خداوند را منزّه از کیفیت، تشبیه، تمثيل و تأويل می‌دانند. (ابن جبرین، بی‌تا: ۲ / ۲۱)

به نظر می‌رسد که این جمله مشهور مالک بن انس و شافعی و احمد حنبل که گفته‌اند «الاستواء معلوم و

الکیفیه مجهولة و الايمان به واجب والسؤال عنه بدعة؛ استواء خداوند بر عرش معلوم، کیفیت آن مجهول، ایمان به این مطلب واجب و سؤال از آن بدعت هست. « مبنایی برای شکل‌گیری این نظریه شده است. (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱ / ۹۱؛ ابن تیمیه، ۱۳۹۱: ۱ / ۱۶۲؛ همو، بی‌تا: ۳ / ۲۵؛ ابن عثیمین، ۱۴۱۹: ۴۰) قرطبی ذیل آیه ۵۴ سوره اعراف می‌نویسد: سلف کیفیت استوا را برای خدا مجهول و مبهم دانسته‌اند. (قرطبی، ۱۳۸۴: ۷ / ۲۱۹) ابن تیمیه می‌نویسد:

«فالصفت محکمة و ظاهرة و واضحة اما الکیفیتها مجهوله» صفات الهی از آیات محکمت، روشن و گویا هستند اما کیفیت آنان در ردیف متشابهات نامعلوم و نامفهوم است. (ابن تیمیه، ۲۰۰۵: ۳ / ۳۲۸؛ ۵ / ۱۸۱ و ۱۷ / ۳۷۴ / ۴۲۸)

برای مثال ابن تیمیه در متشابه دانستن کیفیت صفت استواء و عرش می‌نویسد:

«... ان الاستواء معلوم و الکیف مجهول و مثل هذا يوجد في كلام السلف و الاثمه ینفون علم العباد بکیفیه صفات الله و انه لا یعلم کیف الله الا الله و لا یعلم ما هو الا هو...». (همو، ۲۰۰۵: ۳ / ۲۵، ۵۸، ۱۶۷، ۱۹۵، ۲۰۹، ۲۳۸ و ۲۶۱؛ ۵ / ۳۶، ۱۴۴ و ۱۴۹؛ ۱۳ / ۳۱۰ - ۳۰۹)

تحلیل و ارزیابی

پذیرش این دیدگاه سلف در آیات صفات موجب مشکلات فراوانی می‌شود که در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌کنیم:

۱. تناقض‌گویی

واژه کیفیت کاربردهای مختلفی دارد:

۱. **کیفیت در مقابل کمیت:** کیفیت به این معنا در ذات و صفات خداوند راه ندارد؛ زیرا کیف به معنای مزبور یکی از مقوله‌های عرض و از اقسام ماهیت است. ماهیت و عرض از صفات ممکن‌الوجود است و واجب‌الوجود بالذات، از ماهیت و جوهر و عرض منزّه است.

۲. **کیفیت به معنای مشابهت و مماثلت:** مثلاً هنگامی که فردی از چیزی خبر می‌دهد، دیگران به او می‌گویند آن چیز چگونه است؟ مقصود این است که با کدام یک از اشیایی که می‌شناسیم شباهت دارد و همانند چه چیزی است؟ کیفیت به این معنا نیز در خداوند راه ندارد؛ زیرا براساس حکم عقل و وحی، خداوند مثل و مانند ندارد. «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ»؛ «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ».

۳. **کیفیت به معنای ویژگی‌ها و خصوصیات یک چیز:** مثلاً هرگاه بخواهیم کیفیت و چگونگی فردی را توضیح دهیم، از صفاتی چون مرد یا زن بودن، آسیایی یا اروپایی، مسلمان یا مسیحی، بلند قامت یا کوتاه قامت و غیره

استفاده می‌کنیم. در اینجا، هم از ویژگی‌های اثباتی می‌توان بهره گرفت و هم از ویژگی‌های سلبی؛ مثلاً می‌گوییم فلان فرد فیلسوف است یا فیلسوف نیست، توانگر است یا توانگر نیست و نظایر آن. به کار بردن کیفیت به این معنا در خداوند نه تنها اشکالی ندارد، بلکه لازم است؛ زیرا با بیان ویژگی‌های ثبوتی یا سلبی درباره ذات و صفات خداوند می‌توانیم از او آگاه شویم. از باب مثال درباره صفت علم می‌دانیم که علم خداوند قدیم است و حادث نیست، حضوری است و حصولی نیست، عین ذات خداوند است نه زائد بر ذات، فعلی است نه انفعالی. بنابراین درباره صفات خداوند کیفیت به دو معنای اول و دوم نادرست است ولی به معنای سوم نادرست نیست و در این موارد معنای کیفیت مجهول نیست، بلکه معلوم است. حال یا درستی آن معلوم است و یا نادرستی آن. آری، اگر مقصود سلفیان از کیفیت درک کُنه ذات یا صفات خداوند باشد، در آن صورت کیفیت، مجهول خواهد بود.

۲. تعارض مقام نظر با عمل

افزون بر این جریان سلفی اگرچه در مقام عقیده و نظر با پذیرش ظاهر صفات الهی معتقد به ناشناخته و نامعلوم بودن کیفیت این صفات است ولی در مقام عمل پای‌بند به این مبنا نیستند و هر کجا اقتضا کند رجز کیفیت‌خوانی سر می‌دهند. برای مثال عبدالفتاح احمد فواد در انتقادی به ابن خزیمه می‌نویسد:

اینکه ایشان با پذیرش ظاهر کلام الهی و اجتناب از تشبیه میان کلام بشری و کلام الهی تفاوت قائل می‌شود به این بیان که کلام بشری منقطع و کلام الهی متصل است، این تفاوت سازی خود نوعی کیفیت‌گویی است که با مبنای ابن خزیمه همخوانی ندارد. (احمدفواد، ۱۹۹۰: ۵۷ به نقل از ربانی، بی‌تا: ۶)

۳. تعطیلی عقول

سلفیان اگر در ادعای خود مبنی بر عدم تشبیه و تکییف صفات خدا، صادق باشند باید گفت که آنان به سان اهل تفویض از درک معارف عقلی قرآن محروم‌اند؛ زیرا در چنان فرضی، صفات الهی به صورت یک رشته الفاظ فاقد مفهوم درآمده، معنای محصلی نخواهد داشت. در واقع پناه گرفتن در پشت چنین قیدی نوعی فرار و رفع تکلیف از تبیین عقلانی و استدلالی آیات و روایات موهم تشبیه است.

تفویض‌گرایی

سلفیان تفویض در صفات خبری را در دو معنا به کار برده‌اند: الف) اثبات لفظی صفات خبری و تفویض معانی آنها به خداوند و پیامبر؛ ب) اثبات معنای ظاهری صفات خبری و تفویض کیفیت و چگونگی آنها به خداوند و پیامبر. در این دیدگاه ضمن نسبت دادن صفات خبری به خداوند، از هرگونه اظهارنظر درباره مفاد و مفهوم این صفات خودداری و معنای آنها را به خدا تفویض می‌کنند. به گفته شهرستانی:

از میان سلف، در تبیین صفات خبری گروهی قائل به توقف در تأویل شدند و گفتند ما معانی واژه‌هایی که وارد شده است را نمی‌دانیم و مکلف به فهم تفسیر این آیات و تأویل آنها نیستیم. (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱ / ۹۲)

افرادی نظیر مالک بن انس، سفیان ثوری، احمد حنبل و داود بن علی اصفهانی از پیش‌کسوتان این روش هستند. (همو: ۱ / ۹۳) ابن کثیر می‌نویسد:

«مَذْهَبُ السَّلَفِ وَهُوَ إِمْرَاهَا كَمَا جَاءَتْ مِنْ غَيْرِ تَكْيِيفٍ وَلَا تَحْرِيفٍ»؛ عقیده سلف درباره آیات صفات، پذیرش آنان بدون کیفیت و تحریف است همچنان که نازل شده است. (ابن کثیر، ۱۹۹۹: ۷ / ۱۱۳)

سیوطی، مذهب سلف را در صفات خبری در این می‌داند که باید به آنها ایمان آورد و معنای آن را به خداوند تفویض کرد و نباید تفسیر کرد و باید خدا را از معنای ظاهر آن تنزیه نمود ... «(سیوطی، ۱۴۰۴: ۲ / ۶) قاسمی برخی از بزرگان سلف را نام می‌برد که معتقد به تفویض هستند.

«روي أيضا عن الوليد بن مسلم قال: سألت مالك بن أنس، وسفيان... عن الأخبار التي جاءت في الصفات، فقالوا: أمروها كما جاءت»؛ از مالک و سفیان و دیگران درباره صفات خبری نقل شده است که گفته‌اند بر همان شکل که نازل شده‌اند حمل کنید. (قاسمی ۱۴۱۸: ۱ / ۲۱۷)

براک و البانی از وهابیان معاصر، تفویض را به سلف نسبت می‌دهند. (براک، بی‌تا: ۱ / ۸۹؛ البانی، ۱۴۰۸: ۶۹ - ۴۱)

سبب‌شناسی گرایش به تفویض

یک. قاعده احتیاط

به نظر می‌رسد یکی از عوامل گرایش سلف به شیوه تفویض، دوران‌دیشی و احتیاط‌طلبی آنها در نسبت دادن برخی از صفات به خداوند است. اجتناب از انحراف و ظن، برخی از سلف را بر آن داشت تا به خیال خود جهت تحصیل علم و یقین راهبرد تفویض را طلب کنند. (شهرستانی ۱۴۰۴: ۱۰۴)

دو. پیروی متعصبانه

به نظر می‌رسد یکی از اسباب گرایش به تفویض دفاع جانب‌دارانه از سه خلیفه نخست است؛ آنان به خاطر دانش کم از معارف قرآن بارها از واژه «نمی‌دانم» استفاده می‌کردند. همین روش شکل‌گیری نظریه تفویض را سبب یا تسریع شده است. (بهرامی، ۱۳۹۷: ۱۹۹)

سه. اقتضائات اجتماعی

به باور شهرستانی انحراف و افراط معتزله در عقل‌گرایی موجب مخالفت و شکل‌گیری جریان تفریطی در

جانب سلف شد و در قالب نظریه تفویض گفتند ما بدون تأویل به آنچه در قرآن و سنت آمده ایمان و فهم آن را به خدا واگذار می‌کنیم. (همو، ۱۴۰۴: ۱ / ۱۴۵)

ظاهرگرایی

تاریخ تفکر اسلامی شاهد دو رویکرد انحرافی در تفسیر قرآن بوده است. نخستین رویکرد، تأویل‌گرایی بی‌ضابطه و ناصواب از آیات قرآن و بی‌توجهی به اصول و قواعد تفسیر و ادبیات عرب است. نظیر تأویل‌های صوفیه و باطنی.^۱ در رویکرد دوم، (سلف) شاهد تحجرگرایی و تفید افراطی بر ظواهر کتاب و سنت، جمود بر روایات در تفسیر، عدم به کارگیری عقل و اندیشه در فهم معارف وحیانی، و فراتر نرفتن از معنای ابتدایی آیات هستیم. کتاب‌های فرقه‌شناسی از این گروه با نام‌هایی نظیر مجسمه یا مشبهه یا ظاهریان یاد کرده‌اند. شهرستانی پیشینه ظاهرگرایی را به یهودیان نسبت می‌دهد. «ولقد كان التشبيه صرفاً خالصاً في اليهود»؛ به تحقیق تشبیه‌گرایی از عقاید یهودیان است. (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱ / ۹۱) سلفیان بر این باورند که آنچه از صفات الهی در قرآن و سنت آمده است اعم از اینکه معنای آن را بدانیم یا ندانیم اثبات و ایمان به ظاهر آن واجب است. (ابن تیمیه، ۲۰۰۵: ۱۳ / ۳۰۹؛ همو، ۲۰۰۰: ۶۵؛ همو، ۱۹۸۸ / ۱۴۰۸: ۱ / ۲۷۰؛ بریکان، بی‌تا: ۷۵۳)

شهرستانی فرقه مشبه را از اهل حدیث و پیروان احمد بن حنبل می‌شمارد. او در تبیین باورهای اهل حدیث در مورد آیات صفت‌مطلبی مفصل دارد که قسمت‌هایی از آن را یاد می‌کنیم: «اما فرقه مشبهه حشویه، جمعی از آنان چون مضمهر و کهمس و احمد هجیمی گفته‌اند که می‌توان خدا را لمس کرد و با او مصافحه و معانقه کرد و مسلمانان مخلص می‌توانند در دنیا و آخرت خدا را در آغوش بگیرند و با او معانقه نمایند. از داوود جواری نقل شده است که گوید: «خدای من جسم است اما نه مانند دیگر اجسام، گوشت و خون و اعضا و جوارح چون دست و پا و چشم و گوش و صورت و ... دارد، گوشت و خون او مانند دیگر گوشت‌ها و خون‌ها نیست ... (سپس وجه مفارقت خدا با دیگر مخلوقات را این‌گونه شرح می‌دهد) خداوند از بالا تا سینه میان تهی است و درون باقی اعضای او پر است و موهای سیاه و انبوه دارد و موهایش مجعد است.» اینان آیاتی را که در قرآن آمده است مانند اینکه می‌گوید: خداوند بر فراز عرش خویش نشسته است و یا مانند اینکه دو دست خدا گسترده است و آیات دلالت‌کننده بر دست و صورت و پا و چشم و گوش و پهلو و بالا بودن و پایین آمدن و ... را به همان معنای ظاهری و جسمانی تفسیر می‌کنند. یعنی مضامینی را که به اجسام نسبت داده می‌شود، به همان شکل ظاهری به خدا نسبت می‌دهند. آنان آن قدر در تشبیه خدا مبالغه کرده‌اند که گفتند هر دو چشم خدا درد می‌کرد، فرشتگان به عبادت خدا آمدند و یا اینکه خداوند در طوفان نوح آن قدر گریست که هر دو چشمش به درد آمد و اینکه عرش در زیر خداوند، صدایی همانند رحل آهن می‌دهد و به

۱. برای مثال در کتب اسماعیلیه نظیر رجه دین ناصر خسرو نمونه‌های فراوانی از تاویلات غیرنظام‌مند دیده می‌شود.

اندازه چهار انگشت از چهار طرف گسترده است. همچنین مشبّه از پیامبر نقل کرده‌اند که «پروردگارم با من ملاقات کرد و به من دست داد و از من استقبال کرد و دستش را میان دو کتف من نهاد به حدی که من سردی انگشتانش را به خوبی روی سینه‌ام احساس کرده ام.» به گفته شهرستانی یک مشبّه متجرّی گفته است: من از اثبات فرج و لحيه برای خدا حیا می‌کنم، غیر از این دو، دیگر هرچه از اعضا و جوارح برای خدا تصور شود از من بپرسید، من همه را ثابت می‌کنم چون قرآن همه را ثابت کرده است. «اعفوني عن الفرج واللحية واسألوني عما وراء ذلك». (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱ / ۱۰۰)

جهت آشنایی بهتر با ظاهرگرایی سلفیان به‌عنوان نمونه به چند صفت خبری در قرآن اشاره می‌کنیم:

الف) اثبات چشم برای خداوند

خداوند این صفت را پنج بار در قرآن به خودش اضافه نموده «وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا؛ و زیر نظر ما و [براساس] وحی ما، کشتی را بساز» (هود / ۳۷؛ طه / ۳۹؛ مؤمنون / ۲۷؛ طور / ۴۸؛ قمر / ۱۴) سلفیان ذیل آیه ۳۷ سوره هود چشمان خداوند را حقیقی می‌دانند.

«ان الله تعالی موصوف بأَن له عينين حقيقة علي ما يليق بجلاله وعظمته»؛ از صفات باری تعالی این است که دارای دو چشم حقیقی متناسب با بزرگی خود است. (خمیس، ۱۴۱۹: ۳۱؛ عثیمین ۱۴۱۸: ۱۹)

زاعونی ذیل آیات ۱۴ سوره قمر و ۳۹ سوره طه با هرگونه تأویل عین به معانی مرئی، منظر، حفظ، رؤیت، ادراک و ... مخالفت می‌کند و سرپیچی از ظاهر را ممکن نمی‌داند. او همه قرائن و شواهد تأویل را توجیه می‌کند. (زاعونی، ۲۰۰۳: ۲۹۴ - ۲۹۱) ابن‌قیم همراهی با مجسمه و مشبّه را بهتر از همراهی کردن با تأویل‌کنندگان می‌داند. (ابن‌قیم، ۱۹۹۱: ۴۰ - ۳۶)

اما جامعه اهل سنت «عین» در آیات قرآن را به معانی گوناگونی تأویل می‌برند. برخی از تأویل‌های به کار رفته عین در کتب تفسیری و کلامی اهل سنت عبارت‌اند از: حفاظت، امر، وحی، اعلام، تربیت، ولی، بهترین انتخاب‌شوندگان، آب، چشمه، درک مفاهیم و علم، قدرت، عنایت و توجه فراوان هست. (نسفی، ۲۰۰۸: ۴۹۶ و ۷۵۵؛ کوثری، ۲۰۰۴: ۲۳۱)

ب) اثبات دست برای خداوند

ازجمله موارد اثبات‌گرایی سلفیان این است که سلف برای خداوند دست ظاهری اثبات می‌کند. بیش از یازده بار واژه «ید» در قرآن به خداوند نسبت داده شده است. (آل‌عمران / ۲۶ و ۷۳؛ مائده / ۶۴؛ یس / ۷۱ و ۸۳؛ فتح / ۱۰؛ ص / ۷۵؛ حجرات / ۱؛ حدید / ۲۹؛ ذاریات / ۴۷) قاضی ابویعلی می‌نویسد:

تحلیلی بر رویکردشناسی مکتب سلفی برآمده از ابن تیمیه درباره صفات خبری □ ۹۳

«وَأَعْلَمُ أَنَّهُ لَا يَجُوزُ رُدُّ هَذِهِ الْأَخْبَارِ... وَلَا التَّشَاغُلُ بِتَأْوِيلِهَا وَالْوَاجِبُ حَمْلُهَا عَلَيَّ ظَاهِرُهَا... رُوِيَ عَنِ شَيْخِنَا وَإِمَامِنَا أَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ حَنْبَلٍ، وَعَبِيرِهِ مِنْ أَيْمَةِ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ، أَنَّهُمْ قَالُوا فِي هَذِهِ الْأَخْبَارِ: أَمْرُوهَا كَمَا جَاءَتْ، فَحَمَلُوهَا عَلَيَّ ظَاهِرُهَا»؛ بدانید که انکار و تأویل احادیثی که درباره صفات خبری خداوند وارد شده‌اند جایز نیست. همچنان که احمد بن حنبل و دیگران گفته‌اند باید آنها را براساس ظاهرشان معنا نمود. (ابویعلی، بی تا: ۱ / ۴۳)

ابن قیم صفت ید را برای خداوند حقیقی و واقعی می‌داند: «لایقع شبهة فی أنها لیست استعارية ولا مجازية. لایراد فیها شیء غیر الظاهر»؛ شکی نیست که ظاهر صفت ید در قرآن برای پروردگار اراده شده است. معنای مجازی و استعاره‌ای آن صحیح نیست. (ابن قیم، ۱۹۹۱: ۳۶، ۴۱ و ۱۷۶) ظاهرگرایی برخی از سلفیان به حدی است که هرگونه تأویل را تلقی به کفر می‌دانند:

«ان هذا لتأویل محال من الكلام فضلاً عن أنه یكون کفراً ونکفرهم ایضاً بالمشهور من کفرهم أنهم لا یثبتون لله تبارک و تعالی وجهاً الا بتأویل ضالّ وهذا ایضاً مذهب واضح فی الکفرهم فاي کفر بأوضح ممّا حکینا عنهم من سوء مذهبهم»؛ این تأویل محال است، چه بسا که کفر هم باشد... از کفر آنان این است که برخلاف قرآن برای خداوند صورت را اثبات نمی‌کنند مگر با تأویل. (ابن تیمیه، ۱۴۲۶: ۱ / ۲۹۵)

مخالفت دیدگاه سلف با قرآن

با ملاحظه دقیق آیات قرآنی نظیر آیه معیت، (حدید / ۴) آیه نجوی (مجادله / ۷)، آیه وجه (بقره / ۱۱۵) به این نکته پی می‌بریم که خداوند متعال از جسم و جسمانیت مبراست. برای مثال خداوند در آیه معیت می‌فرماید:

يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ؛ آنچه در زمین داخل می‌شود و آنچه از آن خارج می‌شود و آنچه از آسمان فرو می‌آید و آنچه در آسمان بالا می‌رود را می‌داند؛ و هر جا باشید، او با شماست؛ و خدا به آنچه انجام می‌دهید بیناست. (حدید / ۴)

آیه به‌طور صراحت دلالت بر سعه وجود خداوند سبحان دارد و اینکه او در هر مکانی با ما است، و کسی که چنین شأنی دارد نمی‌تواند جسم یا حلول‌کننده در محلی باشد.

نتیجه

یکی از بسترها اصلی اختلاف و تفرقه در میان مسلمین نوع نگاه آنها به کیفیت تبیین صفات خبری خداوند است. اندیشه جریان سلفی ابن تیمیه محور، در فهم قرآن متفاوت‌تر از سایر فرق اسلامی است. نگاه آنان به

صفات خبری گواه کوچکی بر این ادعا است. جریان سلفی تصور واحدی در فهم قرآن از جمله صفات خبری ندارد. دیدگاه‌های متفاوت نظیر ظاهرگرایی، تفویض، کیفیت نافی، تأویل‌ستیزی و ... شاهدهی بر این ادعا است. استدلال‌های جریان سلفی در فهم صفات خبری غیرقابل‌پذیرش و نقدپذیر هستند. در سستی این استدلال‌ها همین اندازه بس که دیدگاه‌های متعددی را مطرح می‌کنند. ادعای نمایندگی جریان سلفی از جامعه اهل سنت ادعای نادرست و غلط است. تفاوت فاحش و معناداری در فهم قرآن و سنت میان اهل سنت و سلفیان وجود دارد که صفات خبری نمونه کوچکی از این اختلاف است.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آریان، حمید، ۱۳۸۹، «شأن و کارکرد عقل در تفسیر قرآن از دیدگاه نص‌گرایان»، مجله قرآن‌شناخت، سال سوم، شماره دوم پیاپی ۶، پاییز و زمستان.
۳. آل‌شیخ، الشیخ صالح بن عبدالعزیز، بی‌تا، شرح کتاب ثلاثه الاصول لشیخ الاسلام محمد بن عبدالوهاب، مکتبه الشامله، قم العقیده.
۴. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، ۱۴۲۶ ق / ۲۰۰۵ م، مجموع الفتاوی، المحقق أنور الباز، عامر الجزار، دار الوفاء، الطبعة: الثالثة.
۵. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، ۱۹۸۸ م / ۱۴۰۸ ق، التفسیر الکبیر، تحقیق عبدالرحمن عمیره، بیروت.
۶. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، ۱۴۹۰ ق / ۱۹۸۰ م، مقدمه فی أصول التفسیر، بیروت، دار مکتبه الحیاة.
۷. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، بی‌تا، الموده فی أصول الفقه، تحقیق عبدالحمید، المدنی، القاهره.
۸. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۱ م، درء التعارض العقل و النقل، تحقیق: الدكتور محمد رشاد سالم، سعودی، جامعه الاسلام محمد بن سعود الاسلامیه.
۹. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م، الايمان، المحقق: محمد ناصر الدین الألبانی، عمان - اردن، المکتب الاسلامی.
۱۰. ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰ م، التدمریه، المحقق: د. محمد بن عوده السعودی، ریاض، مکتبه الییکان.
۱۱. ابن جبرین، عبداللین عبدالرحمن، بی‌تا، شرح العقیده الطحاویه، بی‌جا، بی‌نا.

۱۲. ابن عثیمین، محمد بن صالح بن محمد، ۱۴۱۹ ق، تقریب التدمریه، السعودیه، الدمام، دار ابن الجوزی.
۱۳. ابن قاسم عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م، علماء نجد الأعلام، الدرر السنیة فی الأجوبة التجدیة، المحقق عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، ج ۶.
۱۴. ابویعلی قاضی، محمد بن الحسین، بی تا، ابطال التأویلات، المحقق: محمد بن محمد، کویت، دار الدولیه.
۱۵. ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر الزرعی، ۱۴۰۸ ق، الصواعق المرسله، تحقیق علی الدخیل الله، ریاض، دار العاصمة.
۱۶. ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر الزرعی، ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۱ م، اعلام الموقعین عن رب العالمین، تحقیق محمد عبدالسلام ابراهیم، بیروت، دارالکتب العلمیه، الطبعة الأولى.
۱۷. ابن کثیر، أبو الفداء إسماعیل بن عمر بن کثیر القرشی الدمشقی، ۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م، تفسیر القرآن العظیم، المحقق سامی بن محمد سلامة، دار طیبة للنشر والتوزیع، الطبعة الثانية.
۱۸. اشعری، ابوالحسن، بی تا، مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین، تحقیق هلموت ریتز، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ج ۳.
۱۹. البانی، محمد ناصر الدین، ۱۴۰۸ ق، سلسله الاحادیث الصحیح، بیروت، المکتب الاسلامی.
۲۰. براك، عبدالله بن صالح، بی تا، تعليقات الشيخ البراک علی المخالفات العقدية فی فتح الباری، مکتبه الشامله.
۲۱. بریکان، عبدالله، بی تا، منهج شیخ الاسلام ابن تیمیه، قاهره، دار ابن آبی عفان.
۲۲. بغدادی، ابو منصور عبدالقاهر، ۱۹۷۷ م، الفرق بین الفرق و بیان الفرقه الناجیه، بیروت، دار الافاق الجدیده، ج ۲.
۲۳. بن باز، عبدالعزيز بن عبدالله، بی تا، مجموعه فتاوی و مقالات متنوعه، ریاض، دار القاسم.
۲۴. بهرامی، حمزه علی، ۱۳۹۲، پایان نامه سطح چهار تحلیلی تطبیقی درباره صفات خبری از دیدگاه سلفیان و ماتریدیان، حوزه علمیه قم.
۲۵. بهرامی، حمزه علی، ۱۳۹۷، مبانی تفسیری قرآن جریان سلفی، دانشگاه صنعتی اصفهان، جهاد دانشگاهی.
۲۶. پاکتچی، احمد، بی تا، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، مدخل «اصحاب حدیث».
۲۷. جرجانی أبو بکر عبد القاهر بن عبدالرحمن، بی تا، أسرار البلاغة، تحقیق محمود محمد شاکر، مطبعة المدنی بالقاهرة، دار المدنی بجدة.
۲۸. جمعی از علما، ۱۴۱۲ ق، اصول الايمان فی ضوء الكتاب و السنه، با مقدمه صالح بن عبدالعزيز، عربستان سعودی، وزارة الشؤون الاسلامیه و الاوقاف و الدعوة و الارشاد.
۲۹. ربانی گلپایگانی، علی، بی تا، مقاله وهابیان و توحید در اسما و صفات، قم، سراج منیر.
۳۰. رشید رضا، شمس الدین محمد، ۱۹۹۰ م، تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)، هیئة المصریة العامة للکتاب.

٣١. زاعونی، ابی الحسن علی بن عبیدالله، ٢٠٠٣ م، *ایضاح الدلیل فی اصول*، تحقیق عصام محمود، ریاض، ج ١.
٣٢. زحیلی، وهبة بن مصطفى، ١٤١٨ ق، *التفسیر المنیر فی العقیة والشریعة والمنهج*، دمشق، دارالفکر المعاصر.
٣٣. زرکشی، بدرالدین محمد بن بهادر، ١٣٩١ ق، *البرهان فی علوم القرآن*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالمعرفة.
٣٤. سکاکی، یوسف بن ابی بکر محمد بن علی، ١٤٠٧ ق / ١٩٨٧ م، *مفتاح العلوم*، محقق: نعیم زرزور، لبنان، بیروت، دار الکتب العلمیه.
٣٥. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، ١٣٩٤ ق / ١٩٧٤ م، *الإتقان فی علوم القرآن*، المحقق محمد ابوالفضل ابراهیم، مصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
٣٦. شقیطی، محمد امین، بی تا، *منع جواز المجاز فی المنزل للتعبد والإعجاز*، تحقیق من مطبوعات مجمع الفقه الإسلامی، بإشراف الشیخ بکر بن عبدالله أبو زید، جدة، دار عالم الفوائد للنشر والتوزیع.
٣٧. شهرستانی، عبدالکریم، ١٤٠٤ ق، *الملل والنحل*، تحقیق کیلانی بیروت دارالمعرفة، ج ٢.
٣٨. طباطبائی، سید محمدحسین، ١٤١٧ ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ج ٥.
٣٩. طبرسی، ١٤٠٣ ق، *الإحتجاج*، مشهد، نشر المرتضی، ج ١.
٤٠. غزالی، ابو حامد محمد بن محمد، بی تا، *احیاء علوم الدین*، بیروت، دارالمعرفة.
٤١. قاسمی، ١٤١٨ ق، *محاسن التاویل*، محقق محمد باسل، بیروت، دارالکتب، ج ١.
٤٢. قرطبی، ابو عبدالله محمد بن احمد، ١٣٨٤ ق / ١٩٦٤ م، *الجامع لأحكام القرآن*، تحقیق أحمد البردونی، قاهره، دار الکتب القاهرة، الطبعة الثانية.
٤٣. کوثری، محمد زاهد، ٢٠٠٤، *العقیده و علم الکلام من اعمال محمد زاهد کوثری*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
٤٤. محمد بن عبدالرحمن، ١٤١٩، *اعتقاد اهل السنه*، سعودی، وزارة الشؤون الاسلامیه و الاوقاف.
٤٥. مؤدب، سید رضا و سید محمد موسوی مقدم، ١٣٨٨، «اهم مبانی تفسیر قرآن از منظر مفسران شیعه»، *فصلنامه علمی و پژوهشی شیعه شناسی*، سال هفتم، شماره ٢٨.
٤٦. نسفی، ابو معین میمون بن محمد، ١٩٩٠ م، *تبصرة الأدلة فی اصول الدین*، تحقیق حسین آتای، ترکیه، نشریات رئاسه الشؤون الدینیة، الجمهوریه التركیه.
٤٧. نسفی، عبدالدین احمد بن محمود، ٢٠٠٨، *تفسیر النسفی*، مدارک التنزیل، تحقیق عبدالمجید، بیروت، دارالمعرفة.
٤٨. خمیس، محمد بن عبدالرحمن، ١٤١٩ ق، *اعتقاد اهل السنه*، سعودی، وزارة الشؤون الاسلامیه و الاوقاف.
٤٩. نجار، عامر، ١٤٢٣، *علم کلام عرض و نقد*، قاهره، مکتبة الثقافه الدینیة.